

УДК 343.131

DOI <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.5.51>**Олександр Бойко,**

суддя Голосіївського районного суду міста Києва

ЗМІСТ ПРАВА НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУДОВИЙ РОЗГЛЯД

У статті проведено аналіз різних підходів до структуризації права на справедливий судовий розгляд. Визначено, що комплексність та багатоаспектність права на справедливий судовий розгляд ніхто із науковців не заперечує. Проте сталою підходу щодо його класифікації та характеристики структурних елементів серед дослідників цього питання немає. Запропоновані класифікації різняться за змістом, обсягом та характеристикою елементів.

Встановлено, що найбільш поширеним є твердження про те, що право на справедливий суд складається з органічних, інституційних, процесуальних та спеціальних елементів. Аналіз статті 6 Європейської конвенції про захист прав і основоположних свобод людини, практики Європейського суду з прав людини та наукових підходів до цієї проблеми дозволили вдосконалити класифікацію права на справедливий судовий розгляд та виокремити такі його структурні елементи: 1) забезпечувальний (попередній) елемент, що гарантує можливість користування цим правом (доступ до суду); 2) інституційні елементи (умова справедливості судового розгляду) – вимоги щодо створення і функціонування судової системи загалом та окремого суду зокрема (незалежний, безсторонній суд, створений на підставі закону); 3) процесуальні (процедурні) елементи – загальні процесуальні вимоги щодо порядку і правил здійснення судочинства (змагальність процесу, рівність сторін, розумні строки, публічний розгляд, можливість закритого судового розгляду, публічне проголошення судового рішення, обґрунтованість та вмотивованість рішення, справедлива процедура); 4) спеціальні (кримінальні процесуальні) елементи – додаткові процесуальні гарантії, які стосуються розгляду кримінальних справ (презумпція невинуватості, обґрунтованість обвинувачення, обізнаність щодо характеру і причини обвинувачення, право на захист, достатність часу і можливостей для підготовки захисту, право на допит, право на безоплатну допомогу перекладача); 5) легітимізаційний елемент – гарантії досягнення мети правосуддя, що забезпечує правову визначеність кримінальних процесуальних відносин (остаточність рішення, його виконання).

Ключові слова: справедливий суд, елементи права на справедливий судовий розгляд, доступ до суду, інституційні елементи, процесуальні елементи, спеціальні елементи.

Постановка проблеми. Справедливість є не лише соціальним, морально-етичним чи філософським, а й правовим феноменом, який має нормативне закріплення у різних правових актах. Справедливість як кримінальна процесуальна категорія має цілком визначені правові форми, оскільки регламентується у нормах, які визначають засади кримінального провадження, правовий статус його учасників, процесуальну форму проведення процесуальних дій та прийняття процесуальних рішень.

Однак законодавча регламентація справедливості кримінального провадження є досить складним завданням, що зумовлено комплексністю та різноаспектністю цього питання. Адже досить складно вичерпно визначити та нормативно закріпити всі форми прояву справедливості, які виникають під час здійснення кримінального провадження. Окрім цього, правозастосовча практика вимагає правової визначеності в розумінні цього конвенційного стандарту,

що сприятиме забезпеченню його виконання чи встановленню випадків його порушення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Багатоаспектність права на справедливий судовий розгляд зумовила науковий інтерес до систематизації та структуризації його елементів. Цьому питанню присвятили свої праці Г. І. Бережанський, І. С. Гриценко, Н. М. Грень, В. В. Городовенко, О. А. Кучинська, В. В. Комаров, У. З. Коруц, В. В. Михайленко, М. А. Погорельський, О. Б. Прокопенко, Н. Ю. Сакара, Н. П. Сиза, О. Г. Шило, О. С. Ткачук, Е. Л. Трегубов, Т. А. Цувіна та інші. Проте сталою та загальновизнаною підходу щодо виокремлення, класифікації та характеристики структурних елементів права на справедливий судовий розгляд серед дослідників цього питання немає.

Мета статті – провести аналіз та узагальнення різних підходів до структуризації права на справедливий судовий розгляд, вдосконалити класифікацію права на спра-

ведливий судовий розгляд та охарактеризувати його структурні елементи з урахуванням положень ст. 6 Європейської конвенції про захист прав і основоположних свобод людини (далі – ЄКПЛ), практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) та національного кримінального процесуального законодавства.

Виклад основного матеріалу. Комплексність права на справедливий судовий розгляд ніхто із науковців не заперечує, тому загальноприйнятим вважається твердження про те, що це право складається з різних елементів. Але запропоновані класифікації різняться за змістом, обсягом та характеристикою елементів. Так, Е. Гротрайан структурні елементи права на справедливий судовий розгляд поділяє на дві групи: інституціональні – незалежний, безсторонній суд, встановлений законом, доступ до суду; та процедурні (процесуальні) – змагальність процесу, рівність сторін, розумні строки судового розгляду, публічність розгляду справи, правова визначеність [1].

Аналогічну точку зору щодо поділу на дві великі групи всіх елементів права на справедливий судовий розгляд висловлює і Д. В. Сімонович, стверджуючи, що «гарантії права на справедливий судовий розгляд можна диференціювати на фундаментальні (незалежність та неупередженість суду, публічність розгляду справи, розумність строків провадження у справі) та статусні (рівність та змагальність сторін у кримінальному процесі, право на правову допомогу). Фундаментальні гарантії спрямовані на створення можливості справедливого судового розгляду справи, статусні гарантії – на забезпечення паритету між сторонами під час провадження» [2, с. 13].

Подібну пропозицію щодо виокремлення двох великих груп елементів права на справедливий судовий розгляд висловлювали й інші вчені, пропонуючи їх поділяти на статичні та динамічні [3, с. 75-76] або організаційні та функціональні [4, с. 83].

Однак більшість дослідників цього питання пропонують більш розширену класифікацію, стверджуючи, що доступ до суду, з огляду на його складний зміст та першочергове значення для п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, варто виділяти як окремий структурний елемент цього комплексного права [5, с. 71].

Так, О. С. Ткачук виокремлює такі структурні елементи права на справедливий судовий розгляд: 1) прелімінальний (доступ до суду), що є передумовою реалізації інших елементів; 2) інституційний (незалежний, безсторонній суд, встановлений законом),

який відбиває ознаки належного суду в демократичному суспільстві; 3) процесуальний (публічність, розумний строк розгляду справи та справедливість розгляду у вузькому розумінні або справедливе слухання), який відображає процесуальні вимоги розгляду справи; 4) легітиміаційний (правова визначеність і виконання рішень суду), завдяки якому відбувається легітимація судових рішень та досягається мета правосуддя, що полягає у встановленні правової визначеності суспільних відносин» [6, с. 8, 15; 5, с. 75].

Тобто, окрім інституціональних (інституційних) та процесуальних елементів права на справедливий судовий розгляд, вчений виокремлює доступ до суду, називаючи його прелімінальним (попереднім) елементом, та пропонує правову визначеність і виконання рішень суду також виділяти окремим елементом цього конвенційного права, називаючи його легітиміаційним елементом [5, с. 74-75]. Автор цієї класифікації фактично пропонує об'єднувати структурні елементи права на справедливий судовий розгляд відповідно до хронології їх виникнення – звернення до суду (прелімінальний), формування складу суду (інституційний), розгляд справи (процесуальний) та виконання рішення (легітиміаційний).

Така класифікація елементів права на справедливий судовий розгляд заслуговує на увагу. Проте ми не можемо беззастережно застосовувати її у характеристиці справедливості кримінального провадження, адже О. С. Ткачук досліджував цю проблему через призму цивільного процесу, а тому не враховував ті складники права на справедливий судовий розгляд, які притаманні кримінальному провадженню, – презумпцію невинуватості чи право на захист.

У зв'язку з цим досить поширеною серед науковців є думка щодо доцільності виокремлення такої окремої групи структурних елементів права на справедливий судовий розгляд, як «спеціальні елементи» – ті, які стосуються розгляду кримінальних проваджень.

Так, на думку О. Б. Прокопенка, право на справедливий суд складається з інституціональних, органічних, процесуальних та спеціальних елементів. Зокрема: 1) інституціональні елементи включають вимоги щодо суду як установи (незалежний, неупереджений, створений на підставі закону); 2) органічний елемент – це доступ до суду; 3) процесуальні елементи характеризують вимоги щодо процедури судового розгляду (публічність, забезпечення наданих процесуальним законом прав учасників судового

розгляду, рівність сторін у процесі й змагальність, розумний строк розгляду справи, виконання остаточного судового рішення); 4) спеціальні елементи втілюються у гарантіях прав осіб у кримінальному провадженні (презумпція невинуватості, достатність часу і можливостей для ознайомлення із висунутим обвинуваченням, право на захист, правовий захист свідків, надання обвинуваченому перекладача) [7, с. 16].

Аналогічний підхід до цього питання має В. В. Городовенко та М. Л. Ентін, які виділяють органічні, інституціональні (інституційні), процесуальні та спеціальні критерії забезпечення справедливості кримінального провадження [8, с. 60-62; 9, с. 86-87].

Різницю можна знайти лише у наповненні тих чи інших елементів. Зокрема, право на виконання судових рішень М. Л. Ентін відносить до органічних елементів (окрім права на доступ до суду), а О. Б. Прокопенко виконання остаточного судового рішення відносить до процесуальних елементів. На відміну від них, О. С. Ткачук, як ми вище зазначали, виконання судових рішень виділяє в окрему групу, називаючи її легітиміаційним елементом права на справедливий суд.

Втім, не всі науковці погоджуються з наведеною вище класифікацією елементів права на справедливий судовий розгляд та пропонують різні варіанти її удосконалення. Так, М. А. Погорецький та І. С. Гриценко уточнюють вищевказану класифікацію та пропонують виділяти такі структурні елементи права на ствердливий суд: 1) інституційні елементи (засади, що визначають організацію судової системи загалом і кожного судового органу зокрема, – створення суду на підставі закону, незалежність суду, безсторонність суду); 2) організаційно-функціональні елементи (засади, що поєднують критерії організації і функціонування суду, – доступ до правосуддя, рівність сторін, право на правову допомогу, публічність (гласність і відкритість) судового розгляду, обов'язковість судових рішень); 3) функціональні елементи (засади, що визначають процесуальний порядок і правила здійснення правосуддя, змагальність процесу, розумні строки розгляду справи); 4) спеціальні елементи (засади, що стосуються сфери кримінального процесу, – презумпція невинуватості, право на захист, право на перекладача) [10, с. 4-5].

Аналогічну позицію щодо цього питання має і Н. П. Сиза. Водночас, розглядаючи елементи права на справедливий суд (як засади організації та діяльності судової системи), вчена пропонує залежно від сфери дії виділяти три групи таких елементів, де

організаційно-функціональні та інституційні елементи вищевказаної класифікації об'єднуються в одну групу [11, с. 195].

Окреме бачення щодо розрізнення елементів права на справедливий суд має Г. І. Бережанський, який вважає, що поширені у сучасній науковій думці підходи до виокремлення елементів права на справедливий суд не завжди повною мірою відображають всю глибинну сутність цього поняття. А тому він вважає, що право на справедливий суд містить у собі такі чотири основні аспекти: змістовний, інституційний, матеріальний, процесуальний, які органічно доповнюють один одного та формують єдине комплексне розуміння аналізованої нами категорії [12, с. 193, 195]. На нашу думку, такий підхід до виокремлення елементів права на справедливий суд є хибним, адже автор намагається об'єднати тлумачення видів справедливості (формальна, змістовна та процедурна справедливість) та її структурну характеристику (виокремлення її складових елементів). Тобто автор поєднує якісно різні характеристики справедливості загалом та права на справедливий суд зокрема.

У процесуальній літературі також можна прочитати принципово інший підхід до структуризації права на справедливий судовий розгляд: науковці не виокремлюють узагальнені групи елементів цього права, а йдуть шляхом формулювання орієнтовного переліку його складових.

Так, на думку Н. М. Грень, основні елементи права на справедливий суд визначені в міжнародних стандартах та тлумачаться ЄСПЛ. А тому до них слід відносити: доступ до суду, публічність судового розгляду, незалежність та безсторонність суду, розумний строк розгляду, рівність учасників, справедлива (належна) процедура розгляду справи [13]. Аналогічні бачення цього питання мають В. В. Комаров і Н. Ю. Сакара [14, с. 13] та У. З. Корун [15, с. 373].

В. В. Михайленко, аналізуючи положення ст. 6 ЄКПЛ, відповідно до її структури виділяє загальні та спеціальні правила права на справедливий суд. Так, вчена констатує, що ч. 1 ст. 6 ЄКПЛ визначає загальні правила права на справедливий суд, ч. 2 ст. 6 ЄКПЛ – презумпцію невинуватості як спеціальну гарантію кримінального судочинства, а ч. 3 ст. 6 ЄКПЛ – специфічні гарантії справедливості кримінального провадження [16, с. 176-177]. Е. Л. Трегубов, виходячи з конструкції ч. 1 ст. 6 ЄКПЛ, стверджує, що у ній закріплено такі елементи права на справедливий судовий розгляд: 1) право на розгляд справи; 2) справедливість судового

розгляду; 3) публічність розгляду справи та проголошення рішення; 4) розумний строк розгляду справи; 5) розгляд справи судом, встановленим законом; 6) незалежність і безсторонність суду [17, с. 359].

Проте, на нашу думку, перелік окремих вимог-гарантій, які є складниками права на справедливий судовий розгляд, може бути лише орієнтовним. Адже, по-перше, у визначенні структурних елементів права на справедливий судовий розгляд слід не лише орієнтуватися на права, які закріплені в ЄКПЛ, а й враховувати і вимоги національного законодавства, правозастосовну практику та наукові розробки щодо тлумачення сутності справедливості кримінального провадження. А по-друге, досить складно повно та всебічно охопити всі аспекти справедливості судового розгляду з урахуванням динамічного тлумачення ЄСПЛ вимог ст. 6 ЄКПЛ, завдяки чому постійно відбувається розширення закріплених в ЄКПЛ вимог справедливості судочинства.

Зокрема, Т. А. Цувіна зазначає, що виконання судового рішення як елемент права на справедливий судовий розгляд фактично не передбачене у п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, проте завдяки еволюційному тлумаченню зазначеної статті у практиці ЄСПЛ з часом почало визнаватися невід'ємною гарантією цього права [18, с. 83]. Це підтверджується рішенням ЄСПЛ у справі «Горнсбі проти Греції», де наголошується, що відповідно до прецедентного права п. 1 ст. 6 гарантує кожному право на доступ до суду. Однак це право було б ілюзорним, якби правова система Договірної держави допускала, щоб остаточне судові рішення, яке має обов'язкову силу, не виконувалося на шкоду одній із сторін. Для цілей ст. 6 виконання рішення, ухваленого будь-яким судом, має розцінюватися як складова частина «судового розгляду» [19, § 40].

Отже, вважаємо, що структуру права на справедливий судовий розгляд слід розкривати за допомогою визначення узагальнених груп елементів, які характеризують основні напрями забезпечення реалізації цього правового феномену. Вищенаведений аналіз різних класифікацій структурних елементів права на справедливий судовий розгляд дозволяє стверджувати, що найбільш виправданим та обґрунтованим є підхід, який дозволяє виокремити певні групи елементів цього комплексного права залежно від їхньої ролі (функції) в забезпеченні справедливості судочинства та хронологічної послідовності їх виникнення.

Пропонуємо таку класифікацію елементів (гарантій) права на справедливий судовий розгляд:

– забезпечувальний (попередній) елемент, що гарантує можливість ефективної реалізації права на суд (необтяжений юридичними чи економічними перешкодами доступ до суду);

– інституційні елементи (передумова справедливого суду) – вимоги щодо створення і функціонування судової системи загалом та окремого суду зокрема (законний склад суду (створений на підставі закону), незалежний, безсторонній суд);

– процесуальні (процедурні) елементи – загальні процесуальні вимоги щодо порядку і правил здійснення судочинства (змагальність процесу, рівність сторін, розумні строки, публічний (гласний і відкритий) розгляд, можливість закритого судового розгляду, публічне проголошення судового рішення, обґрунтованість та вмотивованість судового рішення, справедлива (належна) процедура);

– спеціальні (кримінальні процесуальні) елементи – додаткові процесуальні гарантії, які стосуються розгляду кримінальних проваджень (презумпція невинуватості, обґрунтованість обвинувачення, обізнаність щодо характеру і причини обвинувачення, право на захист, достатність часу і можливостей для підготовки захисту, право на перехресний допит, право на безоплатну допомогу перекладача);

– легітимізаційний елемент – гарантії досягнення мети правосуддя, що забезпечують виконання остаточного судового рішення та правову визначеність кримінальних процесуальних відносин (виконання судових рішень, правова визначеність, остаточність (*res judicata*)).

Висновки

Запропонована нами класифікація структурних елементів права на справедливий судовий розгляд дозволяє повно та всебічно охопити всі складові елементи цього конвенційного стандарту. Виокремлення структурних елементів права на справедливий судовий розгляд має як науковий, так і прикладний характер. Адже саме систематизація дозволяє розкрити зміст цього правового феномена, що сприятиме забезпеченню його реалізації як у законотворчій, так і в правозастосовній практиці. Правильне розуміння суті цього правового феномена сприятиме кваліфікації певних діянь як порушення права на права на справедливий судовий розгляд з метою їх недопущення.

Список використаних джерел:

1. Гротрайан Э. Право на справедливое судебное разбирательство. Европейская конвенция о защите прав человека и основных свобод. Комментарий к статьям 5 и 6. Москва, 1997. С. 93–122.

2. Сімонович Д. В. Європейські стандарти забезпечення прав людини у досудових стадіях кримінального процесу України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2011. 20 с.
3. Цувіна Т.А. Право на суд у цивільному судочинстві : монографія. Харків : Слово. 281 с.
4. Комментарий к Конвенции о защите прав человека и основных свобод и практика её применения / под общ. ред. В. Туманова и Л. Энтина. Москва : НОРМА, 2002. С. 83–98.
5. Ткачук О. С. Класифікація елементів права на справедливий суд: національна теорія та практика Європейського Суду з прав людини. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2016. Вип. 1. С. 71–77. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pjuv_2016_1_16 (дата звернення: 30.03.2020).
6. Ткачук О. С. Реалізація судової влади у цивільному судочинстві України: структурно-функціональний аспект : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2016. 38 с.
7. Прокопенко О.Б. Право на справедливий суд : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10. Харків, 2011. 20 с.
8. Городовенко В.В. Забезпечення права на справедливий судовий розгляд. *Слово Національної школи суддів України*. 2013. № 4. С. 60–62.
9. Энтин М.Л. Справедливое судебное разбирательство по праву Совета Европы и Европейского Союза. *Конституционное право: восточно-европейское обозрение*. 2003. № 3. С. 85–97.
10. Погорецький М. А., Грищенко І.С. Право на справедливий суд. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Юридичні науки»*. 2012. № 91. С. 4–7.
11. Сиза Н.П. Система елементів права на справедливий суд. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2012. Вип. 20. Ч. 1. Том 4. С. 194–199.
12. Бережанський Г. І. Особливості розуміння права на справедливий суд. *Вісник кримінального судочинства*. № 3. 2017. С. 191–196. URL: https://vkslaw.knu.ua/images/verstka/3_2017_Berejanskyi.pdf (дата звернення: 30.03.2020).
13. Грень Н. М. Право на справедливий суд: проблеми доступності та публічності. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Юридичні науки»*. 2015. № 825. С. 132–237. URL: <http://journals.urau.ua/index.php/2415-3818/article/view/87949> (дата звернення: 30.03.2020).
14. Комаров В.В., Сакара Н.Ю. Право на справедливий судовий розгляд у цивільному судочинстві : навчальний посібник. Харків : Нац. юрид. акад. України, 2007. 42 с.
15. Коруц У.З. Теоретичні аспекти регулювання права особи на справедливий судовий розгляд у національному праві та практиці Європейського суду з прав людини. *Право і суспільство*. 2013. № 6-2. С. 371–375. URL: <http://pravoisustpilstvo.org.ua/index.php/archiv?id=38> (дата звернення: 31.03.2020).
16. Михайленко В.В. Реалізація засади верховенства права у кримінальному провадженні : монографія. Київ : ПАЛІВОДА А.В., 2019. 256 с.
17. Трегубов Е.Л. Право на справедливий суд у практиці Європейського суду з прав людини. *Форум права*. 2010. № 1. С. 358–363.
18. Цувіна Т. А. Виконання судових рішень у контексті права на справедливий судовий розгляд. *Проблеми законності*. 2018. Вип. 141. С. 80–93. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pz_2018_141_9 (дата звернення: 31.03.2020).
19. Рішення у справі «Горнсбі проти Греції (Case of Hornsby v. Greece)». Страсбург, 19 березня 1997 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_079 (дата звернення: 31.03.2020).

The article analyzes various approaches to structuring the right to a fair trial. It is determined that the complexity and multidimensionality of the right to a fair trial is not disputed by any of the scientists. However, there is no sustainable approach to its classification and structural elements among researchers of this question. The proposed classifications differ in content, scope and characteristic of the elements.

It is found that the most common is the affirmation that the right to a fair trial consists of organic, institutional, procedural and special elements. An analysis of Article 6 of the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, of the practice of the European Court of Human Rights and scientific approaches to this problem allowed to detail the classification of the right to a fair trial and to distinguish its following structural elements: 1) guarantee (preliminary) element that insures the possibility to use of this right (access to court); 2) institutional elements (condition for fairness of court proceedings) - requirements for the establishment and functioning of the judicial system as a whole and of a separate court in particular (an independent, impartial court created based on the law); 3) processual (procedural) elements - general procedural requirements regarding the procedure and rules of judicial proceedings (adversarial of trial, equality of parties, reasonable terms, public trial, possibility of closed court proceedings, public pronouncement of court decision, validity and motivation of the decision, fair procedure); 4) special (criminal procedural) elements - additional procedural guarantees for trial of criminal proceedings (presumption of innocence, validity of the accusation, awareness of the nature and cause of the prosecution, the right for defense, sufficient time and capabilities for defense preparation, right to interrogation, right to free help of an interpreter); 5) legitimizing element - guarantees of achievement of the goal of justice, which ensures the legal certainty of criminal procedural relations (finality of the decision, its implementation).

Key words: fair trial, elements of right to a fair trial, access to a court, institutional elements, procedural elements, special elements.